

۱۳۴۶ / ۱۱ / ۲

۱۰۲۵۳۹

دانشگاه و پژوهشگاه

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان:

تاثیر سیاسی انقلاب اکتبر روسیه در ایران

(۱۹۱۷-۱۹۲۱)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدرضا فراهانی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر مسعود مرادی

تحقیق و نگارش:

خلیل اسماعیل پورسوته

۱۳۸۶ / ۱۱ / ۲

پاییز ۸۶

۱۰۴۵۳۹

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان :

تأثیر سیاسی انقلاب روسیه بر اوضاع ایران (۱۹۱۷-۱۹۲۱)، قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ (گرایش ایران در دوره اسلامی) توسط دانشجو خلیل اسماعیل پور تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر محمدرضا فراهانی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

(نام و امضاء دانشجو)

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۸/۱۱/۸۶ توسط هیئت داوران بررسی و درجه عالی به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی امضاء تاریخ

استاد راهنما: دکتر محمد رضا فراهانی

استاد مشاور: دکتر مسعود مرادی

داور خارجی: دکتر حسین میر جعفری

داور داخلی: دکتر عباسعلی آذر نیوشه

نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر محمدعلی زهرازاده

تقدیر و تشکر:

خدایا تو را ستایش می‌کنم به حمدی که ابدی باشد به ابدیت

تو و حمدی که منتهی نشود مگر به علم تو

حال که این پژوهش به پایان رسیده بر خود لازم دانسته از همه کسانی که در این راه، مرا یاری نمودند و به نوعی زمینه این تحقیق و پژوهش را فراهم کردند کمال تشکر و سپاسگزاری را بعمل آورم. به خصوص از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر محمد رضا فراهانی که راهنمایی مرا در تمام مراحل انجام تحقیق یاری نمودند و همچنین از جناب آقای دکتر مسعود مرادی، که مشاوره این جاب را بر عهده داشتند تشکر می‌کنم. در پایان جای دارد از اساتید ارجمندی همچون آقای دکتر سرافرازی، آقای دکتر آذرنیوشه که در طی دوران تحصیل افتخار شاگردی ایشان را داشتم کمال تقدیر و تشکر را به عمل آورم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده.....	۱
واژه‌های کلیدی.....	۱
مقدمه.....	۲
معرفی و نقد منابع.....	۳
بخش اول: روابط ایران و روسیه از ۱۹۱۷ تا ۱۹۱۹/۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ش	
فصل ۱: مروری بر اوضاع روسیه ۱۹۱۷ تا ۱۲۹۶/۱۹۱۹ تا ۱۹۲۸۹ ش.....	۱۲
فصل ۲: تحولات سیاسی اجتماعی روسیه در اکتبر ۱۹۱۷.....	۱۸
۲-۱- تغییر در سیاست خارجی روسیه پس از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷.....	۱۸
۲-۲- بازتاب سیاست خارجی بلشویک‌ها در نظام بین الملل.....	۲۰
۲-۳- رویارویی سیاست خارجی روسیه شوروی با انگلستان در ایران.....	۲۲
فصل ۳: اقدامات روسیه در راستای سیاست عدم مداخله در ایران.....	۲۳
۳-۱- تغییر سیاست لتین.....	۲۵
۳-۲- صدور اعلامیه‌ها و تخلیه ایران.....	۲۹
۳-۳- ورود نمایندگان دولت بلشویک به ایران.....	۳۰
۳-۳-۱- اقدامات براوین اولین نماینده دولت بلشویک در ایران.....	۳۰
۳-۳-۲- کالامیتسف دومین نماینده بلشویک‌ها در ایران.....	۳۶
۳-۳-۳- واکنش بلشویک‌ها در قبال اقدامات دولت ایران و پذیرفتن سفرایش.....	۳۹
فصل ۴: پیمان صلح برست لیتوفسک.....	۴۱
۴-۱- دلایل روسها برای انعقاد صلح برست لیتوفسک.....	۴۲
۴-۲- تأثیر صلح برست لیتوفسک بر ایران.....	۴۴
۴-۳- خروج سربازان تزاری از خاک ایران.....	۴۵

- فصل ۵: عکس العمل روسیه شوروی به تسلط انگلستان بر ایران ۴۸
- ۵-۱- روسها و قرارداد ۱۹۱۹ م ایران و انگلیس ۴۹
- فصل ۶: سیاست ایران در آذربایجان و قفقاز ۵۲

بخش دوم: روسها و حرکات ضد حکومتی در ایران

- فصل ۱: مروری بر اوضاع سیاسی ایران در فاصله انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ تا سقوط کابینه اول قوام ۵۵
- فصل ۲: روسیه در گرداد مشکلات ۵۸
- ۲-۱- زمینه داخلی ۵۸
- ۲-۲- زمینه خارجی ۵۹
- فصل ۳: حزب عدالت منشأ حزب کمونیست ایران ۶۳
- فصل ۴: روسها و حرکات ضد حکومتی در ایران ۶۶
- ۴-۱- قیام شیخ محمد خیابانی ۶۶
- ۴-۲- شورش خداوردیخان ۶۷
- ۴-۳- قیام کلنل محمد تقی خان پسیان ۶۸
- ۴-۴- قیام لاهوتی ۶۹

بخش سوم: سیاست تهاجمی روسیه شوروی نسبت به ایران

- فصل ۱: تهاجم ارتش سرخ به ایران (۱۸مه ۱۹۲۰) ۷۲
- ۱-۱- جنبش جنگل و روسیه شوروی ۷۸
- ۱-۲- شوروری در پناه جنگل ۸۰
- ۱-۳- حزب کمونیست ایران ۸۲
- ۱-۴- کنگره ملل شرق ۸۴
- فصل ۲: آثار و نتایج تهاجم ارتش روسیه شوروی به ایران ۸۷
- ۲-۱- شکایت ایران به جامعه ملل ۸۷
- ۲-۲- سقوط دولت وثوق الدوله و روی کار آمدن مشیرالدوله ۸۹
- ۲-۳- گیلان میدان آزمایش روسیه شوروی ۹۰

- ۲-۴- کودتای سرخ بلشویک‌های ایران و لزوم مذاکره با روسیه شوروی..... ۹۲
- ۲-۵- تحولات استراتژی روسیه شوروی در ایران ۹۵
- ۲-۵-۱- مذاکرات ایران و روسیه شوروی..... ۹۶
- ۲-۵-۲- مفاد قرارداد ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ ایران و روسیه شوروی..... ۱۰۰
- ۲-۵-۳- بررسی و تحلیل مفاد قرارداد ۱۹۲۱ ایران و روسیه شوروی..... ۱۰۴
- ۲-۵-۴- تاثیر قرارداد ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ بر قطع غائله گیلان..... ۱۱۶
- ۲-۵-۵- تاثیر قرارداد ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ بر کاهش نفوذ انگلستان بر ایران..... ۱۱۸
- ۲-۶- بروز تحول در سیاست خارجی انگلستان نسبت به روسیه شوروی و ایران..... ۱۱۹
- ۲-۶-۱- سیاست انگلستان در قبال قرارداد ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ ایران و روسیه شوروی..... ۱۲۱
- ۲-۶-۲- مذاکرات اقتصادی- سیاسی روسیه شوروی و انگلستان در لندن..... ۱۲۳
- ۲-۷- تحولات سیلی ایران در سال ۱۹۲۱ و ارتباط آن با رقابت روسیه شوروی و انگلستان..... ۱۲۵

بخش چهارم: سیاست خارجی روسیه شوروی نسبت به نهضت جنگل

- فصل ۱: نهضت جنگل..... ۱۲۸
- ۱-۱- تشکیل جمهوری گیلان..... ۱۲۸
- ۱-۲- اولین حزب کمونیست ایران در بندر انزلی..... ۱۳۲
- ۱-۳- حکومت مستقل کمونیست‌ها در گیلان..... ۱۳۴
- ۱-۴- کنگره باکو و مسئله جمهوری گیلان..... ۱۳۶
- فصل ۲: سقوط نهضت جنگل..... ۱۳۸
- ۲-۱- عقب نشینی روسها از گیلان..... ۱۳۸
- ۲-۲- روتیشتاین و پایان نهضت جنگل..... ۱۴۰
- ۲-۳- دلایل سقوط جمهوری گیلان..... ۱۴۴
- ۲-۴- دلایل شکست نهضت جنگل..... ۱۴۵

بخش پنجم: کسب امتیازات اقتصادی

- فصل ۱: زمان امتیازات..... ۱۴۸
- ۱-۱- قراردادهای تجاری..... ۱۴۸
- ۱-۲- نفت شمال..... ۱۵۱
- ۱-۳- شیلات شمال..... ۱۵۴
- ۱-۴- نفت خوریان..... ۱۵۵
- نتیجه گیری..... ۱۵۸
- فهرست منابع و مأخذ..... ۱۶۰
- ضمایم..... ۱۶۷

چکیده:

پس از وقوع انقلاب ۱۹۱۷ روسیه تحولات اساسی در سیاست خارجی این کشور نسبت به ایران ایجاد شد، بدین شکل که رهبران این کشور برای مدت کوتاهی از اهداف توسعه طلبانه دوران تزاری در ایران دست برداشتند و سعی نمودند با اعزام نمایندگان خود به ایران و وعده‌های لغو قراردادهای ظالمانه دوران تزاری، زمینه‌های روابط دوستانه را با ایران فراهم نمایند و اجازه ندهند این کشور به صورت پایگاهی علیه آنان به نفع انگلستان درآید. اما پس از انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلستان، بنا به دلایل متعدد روسها در سیاست خارجی خود در ایران چرخش‌های اساسی ایجاد کردند و سیاست تسامح و مدارا را کنار گذاشته و اقدام به حمله نظامی به گیلان کردند. این امر که مقدمه تأسیس جمهوری شورائی گیلان شد نتایج فراوانی برای دولت روسیه جدید در برداشت که یک مورد از مهمترین آنان این بود که توانستند قرارداد مودت ۱۹۲۱ را با دولت ایران منعقد کنند.

بعد از انعقاد این قرارداد، روسها که به اهداف خود تا حدودی دست یافته بودند از دخالت در اوضاع گیلان دست برداشتند و به دولت مرکزی ایران اجازه دادند به غائله گیلان خاتمه دهد. از این مرحله حکام روسیه کسب امتیازات اقتصادی را سرلوحه سیاست خارجی خود در ایران قرار دادند و تلاش نمودند برخی امتیازات از دست رفته دوران تزاری را دوباره در ایران بدست آورند.

سؤال اصلی این رساله چنین مطرح می‌شود: رقابتهای انگلستان با روسیه در سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۱ چه پیامدهایی را بر روابط سیاسی ایران و روسیه داشته است. بدین ترتیب فرضیه اصلی چنین مطرح می‌شود که روابط سیاسی ایران و روسیه در این دوره متأثر از روابط روسیه و انگلستان در سطح جهانی و منطقه‌ای بوده است.

واژه‌های کلیدی:

ایران- روسیه شوروی- انگلستان - حزب بلشویک- حزب عدالت- جنگ جهانی اول- انقلاب اکتبر- دولت کمونیست- قرارداد ۱۹۲۱- صلح برست لیتوسک- نهضت جنگل.

مقدمه:

یکی از مهم‌ترین وقایع قرن بیستم، انقلاب ۱۹۱۷ م روسیه بود که تحولات اساسی در این کشور و دو قاره اروپا و آسیا ایجاد کرد و در این میان کشور ایران بی‌نصیب نماند و تحت الشعاع آن قرار گرفت. این رویداد باعث شد تا زنگ خطری برای انگلستان و سایر دول اروپایی به صدا درآید و آنها را مجبور به عکس‌العمل کند. از این رو انگلستان به عنوان جدی‌ترین مخالف این دولت، گام پیش نهاد و سعی کرد از طرق مختلف این حکومت نوپا را از میان بردارد.

بدنبال انقلاب ۱۹۱۷ در روسیه هر یک از دو کشور روسیه و انگلیس با توجه به وضع داخلی و موقعیت بین‌المللی شیوه‌های در برخورد با ایران را اتخاذ کردند و هر یک در صدد نفوذ بیش از پیش خود در ایران برآمدند.

کشور ما در این مقطع از تاریخ سیاسی‌اش در مراحل دشواری قرار گرفت از یک طرف طرفین متخاصم در جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴) ایران را اشغال نظامی کردند و از طرف دیگر براساس قرارداد ۱۹۱۹ در شرف تحت‌الحمایگی قرار گرفت و همچنین با قرارداد ۱۹۲۱ نهایتاً اعاده حاکمیت را پشت سر نهاد. در این رساله سعی شده است پیامدهای انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ بر ایران از یک طرف، و از طرف دیگر رقابت دو رقیب سنتی با یکدیگر و پیامد آن بر ایران را مورد بررسی قرار گیرد.

سوال اصلی که این رساله درصدد پاسخگویی به آن است چنین مطرح می‌شود:

رقابت انگلیس و روسیه بلشویک در بین سالهای (۱۹۲۱-۱۹۱۷) چه پیامدهای را بر روابط سیاسی ایران و روسیه بلشویک در این مقطع زمانی داشته است.

بدین ترتیب فرضیه اصلی این تحقیق را می‌توان با این مفهوم ارائه کرد که تاثیر انقلاب ۱۹۱۷ روسیه بر ایران متأثر از مراحل رقابت روسیه و انگلیس در سطح جهانی و منطقه‌ای بوده است.

بخش اول در شش فصل که در فصل اول نگاهی گذار به روابط ایران و روسیه در بین سالهای ۱۹۱۹ تا ۱۹۱۷ پرداخته شده است. در فصل دوم به اوضاع داخلی روسیه بعد از انقلاب پرداخته شد تا با روشن کردن میزان مشکلات روسیه در ایران دلایل تغییر سیاست آنها نسبت به ایران و دلایل اقدامات آنان را برای جلب نظر حکام ایران که در فصول سوم تا هفتم مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

بخش دوم در چهار فصل، در فصل اول به اوضاع سیاسی ایران تا انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ و همچنین اوضاع داخلی روسیه مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل سوم حزب عدالت مورد بررسی قرار گرفت که منشأ

حزب کمونیست ایران شد. در فصل چهارم، به عملکرد دولت روسیه در قبال نهضت جنگل و حرکت ضد حکومتی علیه ایران پرداخته شد که روسها در این فاصله در مقابل نهضت جنگل چه اهدافی دنبال می‌کردند و چرا گاهی حمایت و گاهی رها می‌کردند تا حکومت مرکزی آنها را سرکوب کند.

در بخش سوم در دو فصل، ابتدا به سیاست تهاجمی روسیه به ایران پرداخته شده و اهدافی که در نهضت جنگل دنبال می‌کردند. و اینکه سرانجام با قرار داد مودت ۱۹۲۱ از حمایت گیلان دست برداشتن و اینکه روسها از این قرارداد چه اهدافی دنبال می‌کردند.

در بخش چهارم، در دو فصل، تغییر سیاست خارجی شوروی نسبت به نهضت جنگل مورد بررسی قرار گرفت. که قرارداد ۱۹۲۱ با دولت مرکزی و امضای قرارداد تجاری با انگلیس از حمایت نهضت دست کشیدند و به دولت مرکزی اجازه دادند تا غائله گیلان را خاتمه دهند.

در بخش پنجم در یک فصل به امتیازات اقتصادی که روسهای بلشویکی از ایران گرفتند اشاره شده است. یعنی بعد از انقلاب دوباره جای پای دولت تزاری گذاشته و به کسب امتیازات اقتصادی از ایران برخاستند. پژوهش حاضر بر اساس روش تحقیق تاریخی صورت پذیرفته است این روش مبتنی بر تحلیل وقایع و سلسله عواملی است که باعث مشاهده غیر مستقیم و تکیه محقق بر اسناد و مدارک و نوشته‌ها با مراجعه به کتابخانه و اطلاعات آرشیوی و نقد و بررسی آنها و استفاده از اینترنت به عنوان ابزاری در جهت دسترسی به حجم عظیمی از اطلاعات و اسناد در زمینه تحقیق فراهم آمده است.

معرفی و نقد منابع:

در تحقیق زیر نگارنده از مآخذ های متعددی بهره گرفته است که معرفی تمامی آنان در این مبحث امکان ندارد، لذا تنها به معرفی چند مورد از مهمترین منابع با ذکر خلاصه‌ای از زندگی نویسندگان آنان اکتفا شده است.

۱- ملک الشعرا بهار، محمدتقی (تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران)

محمد تقی بهار ملقب به ملک الشعرا در سال ۱۳۰۴ هـ ق در مشهد بدنیا آمد. او مبارزات سیاسی خود را از سال ۱۳۲۴ هـ ق با اقدام به انتشار روزنامه‌های «نوبهار» و «تازه بهار» که ناشر افکار حزب دموکرات بودند؛ در خراسان آغاز کرد. که هر دوی آنان بر اثر فشارهای کنسول روس در خراسان تعطیل شدند. از آن پس بهار راهی تهران شد و توانست در چند دوره به مجلس راه پیدا کند. پس از آغاز سلطنت پهلوی به سان تنی چند از

سیاست‌گرایان ملی از فعالیت سیاسی محروم شد. ولی پس از جنگ جهانی دوم مدتی نیز مسئولیت وزارت فرهنگ را به عهده گرفت^۱ و در سال ۱۳۷۱. ق به بیماری سل در تهران درگذشت.

از او آثار متعددی به جا مانده که برجسته‌ترین آنان در زمینه تاریخ معاصر کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران» می‌باشد که در ۲ مجلد انتشار یافته است. مطالب این کتاب را برای اولین بار بهار پس از شهریور ۱۳۲۰ به صورت مقالاتی در روزنامه «مهر ایران» و «نوبهار» منتشر کرد و چون مورد استقبال واقع شد آن را به صورت کتاب جداگانه‌ای تدوین کرد.

بهار عنوان می‌نماید که برای نوشتن این کتاب از منابعی هم چون؛ جراید، مجلات، اسناد ضبط شده در مجلس شورای ملی، گفته‌های مردم موثق، کتاب خطی احمد شهریور و هم‌چنین مشاهدات خود بهره گرفته است.^۲ وجود همین عوامل باعث شده، تا این کتاب به عنوان یکی از بهترین منابع تاریخ نگاری اواخر قاجاریه و اوایل پهلوی محسوب شود که به همین دلیل اکثر مطالب این کتاب مورد استفاده نگارنده قرار گرفته است.

۲- پیشه‌وری، جعفر، (تاریخچه حزب عدالت- آخرین سنگر آزادی)

میرجعفر جوادزاده ملقب به پیشه‌وری، سال ۱۲۷۱ ش در اطراف اردبیل متولد شد. او در جوانی برای تحصیل عازم روسیه شد و تحت تاثیر اندیشه‌های کمونیستی قرار گرفت، بطوری که پس از تشکیل فرقه عدالت در باکو، بلافاصله به این حزب پیوست و فعالیت سیاسی خویش را آغاز کرد. سپس به همراهی این گروه در جریان اشغال گیلان توسط ارتش سرخ در سال ۱۲۹۹ ش وارد گیلان شد و چندی بعد در تشکیل حزب کمونیست ایران نقش فعال ایفا کرد. پس از پایان نهضت جنگل و به دنبال قدرت یابی رضاخان و آغاز سخت‌گیری‌های او نسبت به حزب کمونیست، پیشه‌وری نیز به مانند سایر رهبران این حزب راهی روسیه شد. اما پس از مدت کوتاهی دوباره به ایران بازگشت، که این بار به دستور رضاخان دستگیر و زندانی شد. پس از شهریور ۱۳۲۰ پیشه‌وری به همراه سایر زندانیان سیاسی آزاد شد و فعالیت سیاسی خود را از سر گرفت و این بار پس از پایان جنگ جهانی دوم به حمایت دولت شوروی حکومت خودمختار آذربایجان را تشکیل داد، که البته

۱- ملک الشعرا بهار، محمد تقی، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ج ۱ (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱) دیباچه.
۲- همانجا.

این عمل او نیز با موفقیت روبرو نشد و پس از شکست از مردم و نیروهای دولتی مجبور شد به قفقاز فرار کند و دو سال بعد نیز در یک حادثه رانندگی مشکوک جان باخت.^۱

پیشه‌وری در رابطه با چگونگی شکل‌گیری حزب عدالت و عملکرد اعضای آن در گیلان کتابی را به نام «تاریخچه حزب عدالت» تالیف کرده است که به دلیل این که خود از نزدیک شاهد آن تحولات بوده، اطلاعات ارزشمندی را به خواننده ارائه می‌دهد.

علاوه بر کتاب فوق، رحیم رئیس‌نیا مجموع مقالات پیشه‌وری را در روزنامه «حقیقت» ارگان رسمی حزب کمونیست بین سالهای ۱۳۰۱-۱۳۰۰ ش، جمع‌آوری کرده و در کتابی مستقل به نام «آخرین سنگر آزادی» منتشر کرده است، که با بررسی این مقالات به راحتی می‌توان به موضع‌گیری حزب کمونیست در این دوران پی برد.

۳- فخرایی، ابراهیم (سردار جنگل)

ابراهیم فخرایی در سال ۱۲۷۸ ش در رشت بدنیا آمد. پس از انجام تحصیلات ابتدائی و متوسطه در رشت و تهران در ۱۶ سالگی جهت تحصیل راهی سوریه شد. اما این سفر نتیجه بخش نبود و فخرایی مجبور شد یک سال بعد به کشور بازگردد و در مدارس سیروس و بعد دارالفنون تحصیلات خود را ادامه دهد. با آغاز قیام میرزا کوچک خان جنگلی او نیز به گیلان رفته و به میرزا پیوست و ابتدا سمت منشی‌گری و سپس مسئول حسابداری نهضت شد. بعد از خاتمه نهضت مدتی زندانی شد ولی به شفاعت برخی آزاد شده و به فعالیتهای فرهنگی روی آورد. در سال ۱۳۱۲ فخرایی توانست پروانه وکالت بگیرد و به مشاغل قضایی روی آورد و تا هنگام بازنشستگی خود پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در این امور فعالیت کند. او پس از بازنشستگی نیز هم‌چنان به فعالیتهای فرهنگی روی آورد تا اینکه در بهمن ۱۳۶۶ درگذشت.^۲

از او آثار متعددی به جا مانده است که کتاب «سردار جنگل» یکی از برجسته‌ترین آنان می‌باشد. این اثر نقطه عطفی برای سایر نویسندگان شد تا به صورت مستقل به بحث و بررسی نهضت جنگل بپردازند و آثار متعددی را در این زمینه تالیف کنند.

۱- عاقلی، باقر، شرح رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۱ (تهران: نشر گفتار و علم، ۱۳۸۰) ص ۴۸۸-۴۸۵.
۲- عقرعاقلی، باقر، ج ۲ ص ۱۰۷۹-۱۰۷۷.

این اثر از آن جهت در تحقیق زیر مورد استفاده قرار گرفته است که اطلاعات جالبی در رابطه با چگونگی عملکرد و سها چه قبل و چه بعد از انقلاب ۱۹۱۷ م در ایران به ما ارائه می‌دهد.

۴- کامبخش، عبدالصمد (نظری به جنبش کارگری و کمونیستی در ایران)

عبدالصمد کامبخش فرزند شاهزاده کامران میرزا در سال ۱۲۸۲ ش در قزوین متولد شد. در ۱۴ سالگی جهت تحصیل به روسیه رفت. پس از بازگشت به ایران از سال ۱۳۰۲ مبارزات سیاسی خود را آغاز کرد. اما پس از گذشت پنج سال دوباره برای ادامه تحصیل در رشته هواپیمایی عازم شوروی شد. با پایان تحصیلات به ایران بازگشت و به فعالیت سیاسی خود ادامه داد که به همین دلیل در سال ۱۳۱۷ ش در دادگاه محاکمه ۵۳ نفر به ده سال زندان محکوم شد. پس از آزادی به همراه سایر هم فکرائش حزب توده را سازماندهی کردند و به فعالیت پرداختند. پس از آغاز سخت‌گیری‌های مجدد نسبت به این حزب، کامبخش ایران را ترک و به روسیه رفت و همانجا در سال ۱۳۵۰ در گذشت.

یکی از تالیفات او کتاب «نظری به جنبش کارگری و کمونیستی در ایران» می‌باشد، که مجموع مقالاتش در رابطه با طبقه کارگر در ایران می‌باشد. مطالب این مقالات را به سه دوره سوسیال دموکراسی انقلابی، دوران حزب کمونیست و دوران حزب توده تقسیم شده است.^۱ در این تحقیق نیز از مطالب مربوط به دو دوره اولیه بهره گرفته شد؛ بخصوص از دوره دوم که کامبخش در آن به بحث در مورد عملکرد حزب کمونیست در قبال رضاخان پرداخته است.

۵- دولت آبادی، یحیی، (حیات یحیی (ج ۴))

یحیی دولت آبادی بیشتر به مسائل مربوط به جنگ جهانی اول و تاثیر آن بر روی ایران و کابینه‌ها و تاثیر دخالت‌های دول خارجی در شکل‌گیری و سقوط دولتها توجه نموده است و تنها به نوشتن اقدامات دولت و عملکرد دول بیگانه بسنده کرده است.

۶- خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرون ساید

۱- کامبخش، عبدالصمد، نظری به جنبش کارگری و کمونیستی در ایران (آبی جا): انتشارات حزب توده، بی‌تا) مقدمه به قلم احسان طبری.

آیرونساید مامور ویژه انگلیس در ایران در خاطرات سری‌اش به تشریح اوضاع سیاسی و نظامی ایران پس از جنگ جهانی اول پرداخته است. وی شرح عملیات خود در ایران را تا به هنگام خروجش از این کشور به دقت به رشته تحریر درآورده است.

۷- مسعود انصاری، عبدالحسین، (زندگی من و نگاهی به تاریخ معاصر ایران و جهان)

نویسنده کتاب عبدالحسین مسعود انصاری می‌باشد که به شرح زندگی خود پرداخته وی فرزند مشاور الملک انصاری که سمت‌های مختلفی در دوران حکومت قاجار بر عهده داشت وی مامور سیاسی ایران در روسیه تزاری، رئیس هیأت ایرانی شرکت کننده در کنفرانس ورسای و وزیر امور خارجه ایران و رئیس هیأت نمایندگانی ایران جهت مذاکره با شوروی جهت عقد قرارداد ۱۹۲۱ می‌باشد و نویسنده کتاب در بعضی از موارد خود شاهد عینی حوادث بوده یا از زبان پدرش مطالب را نوشته. نویسنده تحصیلات خود را در روسیه در ایام تزار و پس از وقوع انقلاب انجام داده است. از این رو شاهد حوادث عینی روسیه نیز می‌باشد.

بنابراین بسیاری از حوادث نوشته شده در کتاب از جمله ملاقات‌های پدرش با براوین و یا سفر هیأت ایرانی به کنفرانس پاریس را از نزدیک شاهد بوده و در این قسمت از گفته‌های وی بسیار استفاده شده است در مجموع کتاب وی شامل مجموع حوادثی که در دوران پایان قاجاریه تا قدرت گیری رضاخان رخ می‌دهد. و این ویژگی را دارد که به حوادث بین‌المللی نیز از جمله کنفرانس ورسای، انقلاب روسیه، جنگ جهانی اول و ... پرداخته است.

نویسنده از آنجا که مدت‌ها در روسیه زندگی کرده و وظایف خود را در آنجا انجام داده است با خلق و نحوه زندگی روسها بسیار آشنا است و همین مساله در تعلق خاطر وی به روسیه تاثیر گذار بوده است. وی به دلیل شغل پدرش و ارتباط با محافل سیاسی و اداری ایران و روسیه مدارک خوبی در اختیار داشته است. اما تاثیر زندگی در روسیه در نوشته‌هایش مشهود است.

۸- سپهر مورخ الدوله، احمد علی، (ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۸-۱۹۱۴)

نویسنده کتاب احمد علی سپهر مورخ الدوله می‌باشد که از مورخان معاصر ایران به خصوص در طی جنگ جهانی اول می‌باشد. کتاب فوق همچنان که از عنوانش پیداست حوادث ایران را در طی جنگ جهانی اول بررسی می‌کند. و در سال ۱۹۱۸ با پایان جنگ حوادث آن نیز به پایان می‌رسد. از این رو، برای حوادث بعد از

سال ۱۹۱۸ نمی‌توان از این کتاب استفاده نمود. اما از آنجا که انقلاب روسیه در سال ۱۹۱۷ رخ داده به بررسی تاثیرات و اقدامات ایرانیان و دولت‌های انقلاب فوری و اکتبر در ایران پرداخته است. حوادث مربوط به این دوران از جمله تلگراف نمایندگان ایران و تاثیر اخبار اولیه انقلاب روسیه در ایران از این کتاب استفاده شده است. درباره نهضت جنگل نیز مبحثی دارد که مختصر بیان شده و به دلیل این که پایان جنبش بعد از حوادث ۱۹۱۸ است نویسنده فرجام کار جنبش جنگل را بسیار گذرا، و وقایع نگارانه توضیح داده است. و از منابع دیگر جهت تکمیل آن استفاده کرده است.

۹- پی‌تر آوری (تاریخ معاصر ایران از تاسیس تا انقراض قاجاریه) (جلد اول)

نویسنده کتاب پی‌تر آوری از نویسندگان انگلیسی می‌باشد، که به حوادث دوران قاجار از ابتدا تا انقراض آن توسط رضاخان پرداخته است.

در مورد نویسنده باید گفت بیشتر جنبه‌های تحقیقی و تحلیلی کارش اهمیت دارد. در عین حال باید توجه داشت که وی انگلیسی است و در هر حال در تعقیب منابع این کشور است. و وقایع را با توجه به منافع انگلیسی‌ها تحلیل می‌نماید اما با این وجود نوشته‌های وی در روابط خارجی شوروی با انگلستان و شوروی با ایران و وقوع کودتا از تحلیل‌های خوبی برخوردار است. اما باز هم باید تاکید داشت که وی از دیدگاه انگلیسی‌ها قضایا را می‌نگرد و سعی در توجیه اهداف انگلستان دارد. و به همین دلیل نیز بعضی تحلیل‌های وی جالب توجه است و حقایقی را بیان می‌کند که در منابع دیگر از آن کمتر صحبت شده است از جمله، علل سقوط دولت سید ضیاء به دلیل اختلافات کابینه انگلستان را که در کتابش توضیح داده است.

۱۰- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)

نویسنده کتاب عبدالله مستوفی از رجال دوران قاجار است وی در کتاب خود در ضمن بیان خاطرات زندگی‌اش مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را همراه با شرح داستان‌ها و امثال و حکم و ... بیان کرده است. این کتاب در سه جلد چاپ شده است و تاریخ ایران را از ابتدای دوران قاجار توصیف نموده ولی حوادث تاریخی را که مربوط به دوره زندگی خود وی می‌باشد با شرح و توصیف مفصل تری و تحلیل دقیق تری ارائه نموده است و نویسنده با تشریح مسائل فرهنگی و اجتماعی فضای زندگی آن دوره را برای خواننده به خوبی روشن می‌کند و همین مساله منجر به گسترده‌گی کار شده است و با وجود دلنشین بودن برای خواننده

گاهی رشته مطالب از هم گسیخته می‌شود. با شنیده شدن زمان حال، گذشته و آینده و عدم رعایت ترتیب توالی وقایع خواننده را بعضاً به اشتباه می‌اندازد و در نتیجه باید متن را در قسمت‌های سیاسی با دقت تمام خواند.

نویسنده در بیان مسائل سیاسی ضمن توصیف و تشریح، تحلیل‌های خود را نیز بر آن می‌افزاید و از این نظر بسیار پربار می‌باشد. وی سیاستها و طرح‌های انگلستان در ایران را با دید کاملاً انتقادی تحلیل نموده است. هر چند از سیاست انگلستان در وقوع کودتا و روی کار آوردن رضاخان انتقاد می‌نماید اما بیشتر سعی در توجیه عملکرد رضا شاه در دوران حکومتش دارد.

در عین حال نسبت به بلشویک‌ها نیز بی‌اعتماد است و نقدهای فراوانی بر اعمال آنان به خصوص در سیاست داخل کشور خودشان وارد می‌کند اما در مقابل انگلیسی‌ها و بلشویک‌ها در ایران مخالفت خود را با اعمال انگلیسی‌ها ابراز می‌کند و با تشریح مفاد قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی موادی را که جهت تامین منافع شوروی می‌باشد و یا در انجام آن عدول کرده را به تفصیل آورده است.

۱۱- منشور گرگانی، محمدعلی، (رقابت روسیه و انگلستان در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶)

محمد علی منشور گرگانی از جمله نویسندگانی است که اطلاعاتی در رابطه با زندگینامه او در دسترس نیست و شخصیت او تا حدودی در پرده ابهام قرار دارد. این نویسنده کتاب برجسته‌ای را در زمینه سیاست اولیه روس‌های کمونیست در ایران با نام «سیاست دولت شوروی در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶» به رشته تحریر درآورده است؛ که به اعتقاد خود نویسنده این کتاب جلد اول اثری دو جلدی بوده^۱، که بنا به دلایل نامعلوم جلد دوم آن هیچگاه به چاپ نرسیده است.

این کتاب را در سال ۱۳۶۸ رفیعی مهرآبادی با نام «رقابت روسیه و انگلستان در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶» به چاپ رسانده است^۲ که در تحقیق زیر نگارنده از این چاپ کتاب استفاده کرده است.

۱- منشور گرگانی، سیاست دولت شوروی در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶، ج ۱، (تهران: چاپخانه مظاهری، ۱۳۲۶) مقدمه.

۲- منشور گرگانی، رقابت روسیه و انگلستان در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶، تهران: عطائی، ۱۳۶۸.

۱۲- هروی، رضا (دوسال روابط محرمانه احمدشاه و سفارت شوروی)

رضا هروی بصیرالدوله در سال ۱۲۵۵ ش متولد شد. پدرش میرزا علی اکبرخان شغل طبابت داشت و از نزدیکان احمد شاه محسوب می‌شد، به همین دلیل فرزند او نیز که به زبان روسی مسلط بود مورد توجه شاه قرار گرفت. بصیرالدوله در سال ۱۳۰۰ ش از طرف احمد شاه مامور شد تا واسطه دربار و سفارت روسیه در تهران باشد، وی این وظیفه را تا سال ۱۳۰۲ ش، هنگامی که احمد شاه کشور را ترک کرد عهده دار بود. بصیرالدوله شرح تمام مشاهدات خود را به صورت یادداشتهای روزانه ثبت کرده است که مجید تفرشی با تدوین آنان کتابی را بنام «دو سال روابط محرمانه احمد شاه و سفارت شوروی» منتشر کرده است.^۱ در این کتاب اطلاعات جالبی در مورد چگونگی روابط احمد شاه و حتی رضاخان با سفارت روسیه به خواننده ارائه داده می‌شود که به همین دلیل در تحقیق زیر مورد استفاده قرار گرفته است.

نتیجه:

به طور کلی اکثر منابع این دوران را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد: اول آن دسته از کتابهایی که توسط افراد مسئول در وزارت امور خارجه به طبع رسیده‌اند و به صورت شرح زندگینامه این افراد می‌باشد. دوم، آن دسته از کتابهایی که با گرایشهای کمونیستی نوشته شده؛ که در تمامی آنان به حمایت از سیاستهای روسیه پرداخته و سعی کرده‌اند این کشور را پس از انقلاب ۱۹۱۷. م منجی ایران نشان دهند. سوم، آن دسته از منابعی هستند که به صورت موضوعی به بحث مورد وقایع پرداخته‌اند که در این میان بیشتر بر موضوعاتی همچون قیام جنگل نظر داشتند.

۱- هروی بصیرالدوله، رضا، دو سال روابط محرمانه احمد شاه و سفارت شوروی، به کوشش مجید تفرشی (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۲) مقدمه کتاب.

بخش اول

روابط ایران و روسیه از ۱۹۱۷ تا ۱۹۱۹
م/۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ش

درآمد:

وقوع انقلاب ۱۹۱۷ م. روسیه موجب شد، تا تغییرات اساسی در سیاست خارجی این کشور ایجاد شود؛ چرا که برای مدت کوتاهی رهبران این انقلاب تلاش می‌کردند با عنوان نمودن شعارهای جدیدی، ضمن کاستن نفرت عمومی کشورهای دیگر از روسیه زمینه‌های شناسایی حکومت خود را نیز در جهان فراهم کنند. لذا سیاست نسبتاً مثبتی را در قبال کشورهای دیگر بخصوص ایران، در مدت دو سال در پیش گرفتند؛ که در این بخش، این دوران دو ساله (۱۹۱۹-۱۹۱۷ م/۱۲۹۸-۱۲۹۶ ش) مورد توجه قرار گرفته است.

ابتدای این بخش نگاهی گذارا به اوضاع داخلی روسیه پرداخته شد. تا با روشن کردن میزان مشکلات روسیه در این زمان، دلایل اقدامات آنان برای جلب نظر حکام ایران، بهتر درک شود.

اما به رقم این اقدامات حکام مسکو، زمامداران ایران نه تنها به عللی، توجهی به این درخواست‌های روسیه نکردند، بلکه با اقداماتی تا حدودی باعث شدند تا روسها از سیاست اولیه خود در ایران دست بردارند و به دخالت نظامی در ایران بپردازند.

فصل ۱: مروری بر اوضاع روسیه ۱۹۱۷ تا ۱۹۱۹ م/۱۳۹۶ تا ۱۳۹۸ ش

بروز وقایعی هم چون انقلاب کبیر فرانسه، لشکر کشی ناپلئون به روسیه و در پی آن انقلاب‌های ۱۸۳۰ و ۱۸۴۸ م اروپا، باعث شد تا به تدریج افکار آزادی خواهانه نیز به مانند سایر کشورهای اروپایی در میان اقشار مختلف مردم روسیه نفوذ کند. این امر سبب شد تا از اواسط قرن نوزدهم روسیه شاهد درگیریهای متعدد میان اصلاح طلبان و خاندان رومانوف شود؛ چرا که امرای این خاندان به هیچ وجه حاضر نبودند به درخواست‌ها تن در دهند، و همواره آنان را به شدت سرکوب می‌کردند.

با آغاز قرن بیستم و شکست روسیه از ژاپن و افزوده شدن مشکلات اقتصادی-سیاسی روسیه بار دیگر موجی از اعتراضات این کشور را در بر گرفت؛ که موج اول آن منجر به انقلاب ۱۹۰۵ م شد و در پی آن تزارنیکلای دوم مجبور شد با تشکیل مجلس «دوما»^۱ موافقت کند.

اما با وجود تمامی این مشکلات، روسها که حاضر نبودند از سیاست توسعه طلبانه خود دست بردارند، با آغاز جنگ جهانی اول، در صف دول متفق وارد صحنه جنگ شدند و مشکلات خود را دو چندان کردند.

در این میان احزاب مخالف^۲ موفق شدند، ضمن بهره گرفتن از پریشانی اوضاع سیاسی و اقتصادی کشور، به یکدیگر نزدیک شده و انقلاب فوریه^۳ را به ثمر برسانند؛ که طی آن تزار نیکلای دوم مجبور به استعفا از سلطنت شد، و به جای آن به دستور دوما «پرنس لووف»^۴ دولت جدیدی را متشکل از یازده وزیر، که برجسته ترین عضو آن «کرنسکی»^۵ بود، تشکیل داد. اولین مسئله‌ای که این دولت باید مشخص می‌کرد، سیاست خارجی خود در قبال ادامه یا کنسار کشیدن از جنگ بود؛ از این رو در تاریخ ۱۸ آوریل ۱۹۱۷ م.

^۱ Doum

۱- صادقی، ناصر، نیکلای دوم نین استالین آخرین روزهای سلطنت رومانفها و انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ (تهران: اطلاعات ۱۳۷۲) ص ۴۸-۳۷.

^۲ بلشویک‌ها، منشویک‌ها، کادت، اس آر‌ها.

^۳ تقویم روس‌ها در این زمان ۱۱ روز عقب تر از تقویم غربی بود و دو رویداد سال ۱۹۱۷ یعنی انقلاب‌های فوریه و اکتبر در اصل به ماههای مارس و نوامبر به وقوع پیوسته است. مک ایودی، کالین، رویداد نگاری تاریخ جهان، ترجمه حسن افشار (تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰) ص ۲۷۶.

^۴ Lvov.

^۵ Kerenski در این هنگام کرنسکی مسئولیت وزارت جنگ را بعهده داشت.

۲- کار، ای‌اچ، تاریخ روسیه شوروی انقلاب بلشویکی ۱۹۲۳-۱۹۱۷، ترجمه نجف دریابندری، ج ۱ (تهران: نشر روزنه، ۱۳۷۱) ص ۱۱۴-۱۱۲.